

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ “VİCDAN” KONSEPTİNİN VERBALLAŞMASI

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi
və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Rəna Əli qızı Məhərrəmova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2025

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Aslan Məmmədəli oğlu Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, dosent
Valeh Bayram oğlu Nəсібov

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Səidə İbrahimovna İbrahimova

filologiya elmləri doktoru, dosent
Kəmalə Avadır qızı Cəfərova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vəfa Çingiz qızı Həsənova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Suad Arif qızı Əfəndiyeva

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Tamilə Həsən qızı Məmmədova

IŞIN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Müasir dünya dilçiliyi dünya haqqında məlumatların kodlaşdırılmasının strukturunu və mahiyyətini kəşf etməyə yönəlmişdir və bu da milli mentalitet adlandırılan kollektiv şüursuzluq fenomenini müəyyən edir. Dildə müxtəlif terminlər mövcuddur, bunlara misal olaraq koqnitiv dilçiliyi göstərə bilərik.

Koqnitiv dilçilik bir xalqın, millətin kollektiv düşüncəsinin ətraf mühiti necə qavraması məqsədilə müxtəlif səviyyəli dil vahidlərinin tədqiqatı ilə məşğul olur. «Konsept» müasir koqnitiv dilçiliyin başlıca anlayışı və terminidir. Məhz konseptlər milli mentalitet baxımından dünyanın dil mənşəsi haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir.

Dünyanın dil mənşəsinin tədqiqinə ilk növbədə ümumbəşər və universal xarakterli fundamental konseptlər cəlb edilməlidir. Xalqların dünyagörüşündəki fərqlər hər şeydən əvvəl bu universal konseptlərin verballaşması spesifikasiyasında əks olunur. Əsas ümumbəşər konseptlərdən biri «*vicdan*» («*совесть*») konseptidir. Dünyada bu konseptlə tanış olmayan, vicdan haqda təsəvvürü olmayan xalq yoxdur. Məhz vicdan konseptinin mexanizminin universal xarakteri İ.Kanta onu *kateqorik imperativ* adlandırmağa imkan vermişdir. Müxtəlif xalqlarda vicdan haqqında təsəvvür müxtəlif tarixi-mədəni, dini, mifoloji və fəlsəfi xarakter kəsb edir. Bütün bu fərqlər tarixən dildə öz əksini tapmışdır. Müxtəlif dil materialları əsasında eyni konseptin öyrənilməsi konseptual məzmununda da fərqlərin birbaşa müşahidə edilməsinə şərait yaradır. «*Совесть*» (vicdan) konseptinin ümumbəşər xarakter daşmasına baxmayaraq, indiyə qədər müxtəlif dillərin semantik sistemində öyrənilmişdir. İngilis və rus dillərində «*vicdan*» konseptinin verballaşmasına həsr olunmuş tədqiqatın aktuallığı bununla müəyyən olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, koqnitiv dilçilik haqqında ingilis, rus və digər Avropa dillərində sayca xeyli tədqiqat işləri var. Son onilliklərdə respublikamızda da koqnitiv dilçiliklə bağlı ciddi

araşdırmalar aparılır. Məsələn, F.Veysəlli¹, Ə.Rəcəbli², E.Piriyev³, B.Məmmədova⁴ və b. kimi məşhur Azərbaycan alimlərinin əsərlərinin adını çəkə bilərik.

Professor Aslan Məmmədlinin rəhbərliyi altında bir neçə fəlsəfə elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün bir neçə müqayisəli tipoloji planda obyektləri müxtəlif sistemli dillərdə konsept və konseptosfer olan dissertasiyalar yazılmışdır.

Bu gün rus dilində koqnitiv tədqiqatların yüzlərlə olmasına baxmayaraq, bu dildə onlar digər dillərə nisbətə azlıq təşkil edir. Qərbdə koqnitivizm üzrə işlər çox aydın fərqləndirilir: neyrofiziologiya, psixologiya, linqvistika və s. sahələri kimi. Faktiki olaraq, bu gün elə bir elm sahəsi yoxdur ki, onun adı koqnitiv termin-təyini ilə birləşməsin.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektı ingilis və rus dillərində «vicdan» konsepti, predmeti isə bu dillərdə «vicdan» konseptinin leksik və frazeoloji vahidlər vasitəsilə verballaşmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. İngilis və rus dillərində «vicdan» konseptinin verballaşmasına xidmət edən leksik-semantik və frazeoloji vasitələrin aşkar olunması və sistemləşdirilməsidir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı *vəzifələr* yerinə yetirilmişdir:

- a) mövcud nəzəri ədəbiyyatın təhlili əsasında aparılan tədqiqatın prinsipləri müəyyən olunmuşdur;
- b) ingilis və rus dillərində «*vicdan*» semantik sahəsini təşkil edən leksik-semantik və frazeoloji vasitələr təyin olunmuşdur;
- c) müvafiq leksem və frazemlərin semantik strukturları təhlil olunmuş, nəticələr sahə strukturu səviyyəsində ümumiləşdirilmiş və sistemləşdirilmişdir;

¹ Veysəlli, F.Y. Kognitiv dilçilik; əsas anlayışları və perspektivləri / F.Y.Veysəlli. - Bakı Mütərcim, – 2015. – 120 s.

² Rəcəbli Ə.Ə. Koqnitiv dilçilik: Yaranması, konseptlər. Dilçilikdə yeni istiqamətlər / – Bakı : Elm və Təhsil, – 2019. – 172 s.

³ Piriyev, E. Koqnitiv dilçilik üzrə praktikum. Dərs vəsaiti / E.Piriyev. – Bakı; Mütərcim, – 2012. – 108 s.

⁴ Məmmədova, B.G. Müasir ingilisdilli və Azərbaycan qadın yazıçılarının əsərlərində dil kimliyi. Elmlər doktorluğu dissertasiyası / B.G. Məmmədova. – Bakı – 2023. – 317 s.

ç) ingilis və rus dillərində «*vicdan*» konseptini təmsil edən koqnitiv əlamətlərin təyini əsasında bu dillərin leksik və frazeoloji vahidləri təhlil olunmuşdur;

d) aparılmış tədqiqatın nəticələri yığcam şəkildə ümumiləşdirilmiş və təqdim olunmuşdur.

Tədqiqatın metodoloji əsasını antroposentrizm və koqnitiv dilçiliyin müasir prinsipləri təşkil etmişdir.

Tədqiqat metodları. İşdə həm ümumelmi, həm də sırf linqvistik metodlardan istifadə olunmuşdur. Birincilərə müqayisə, təsvir, induksiya və deduksiya metodları, ikincilərə isə sem təhlili metodu, koqnitiv əlamətlərin aşkarlanması metodu, distribusiyaya metodu (leksik vahidlərin təhlilində), əhatə metodu (frazeoloji vahidlərin təhlilində) aiddir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. «*Vicdan*» nəinki ümumbəşər əxlaqı baxımdan, həm də bütün dillərini əhatə edən universalilər nöqteyi-nəzərindən fundamental xarakter daşıyır;

2. «*vicdan*» anlayışını və «*vicdan*» konseptini qarışdırmaq olmaz, çünki universal xarakter daşıyır, konsept isə etnopsixolinqvistik məzmununa malikdir;

3. «*vicdan*» anlayışı *совесть* və *conscience* leksemlərinin leksik mənalılarının siqnikatında əks olunur. Siqnikat semantikanın intensionalı olaraq, bu kateqoriyanı digər əxlaq kateqoriyalarından fərqləndirən fundamental əlamətlərə malikdir;

4. «*vicdan*» konsepti induktiv üsulla formalaşır və nümayiş olunur. O, semantikanın ekstensionalına uyğun olur;

5. semantikanın ekstensionalı tarixi-mədəni baxımdan şərtləndirilir;

6. hər iki dildə «*vicdan*» konsepti qlobal xarakter daşıyır və dilik leksik-semantik, frazeoloji və paremioloji sistemlərini əhatə edir;

7. «*vicdan*» konsepti təkcə *совесть* və *conscience* komponentlərinə malik olan dil vahidlərində verballaşmır;

8. rus dilində və rus folklorunda «*vicdan*» konsepti ingilis dilinə nisbətən daha geniş təqdim olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq ingilis və rus dillərində «*vicdan*» konseptinin verballaşmasının həcmi

və xarakteri öyrənilir. Mövcud lüğətlərin materialları əsasında bu dillərdə «*vicdan*» konseptini verballaşdıran leksik və frazeoloji vasitələrin korpusu tərtib olunur. Həmçinin ilk dəfə tədqiqat obyektləri iki aspektdə təhlil olunur – semantik sahə strukturunda və koqnitiv əlaməti müəyyən edən predmet üzərində.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Aparılan tədqiqatın postulatlaşdırılması nəzəri əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, dissertasiyada əldə olunan nəticələr semasiologiya, leksikologiya, frazeologiya, müqayisəli dilçilik sahələrində, həmçinin ikidilli leksikoqrafiya və frazeologiya lüğətlərinin tərtibində Respublikanın ali məktəblərində oxunan ümumi və xüsusi kursların təşkilində istifadə etmək olar.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas nəticələri haqqında müntəzəm olaraq ali məktəblər, ali məktəblərarası, Respublika konfranslarında, beynəlxalq konfranslarda məruzə olunmuşdur. Dissertasiyanın mövzusu üzrə 14 məqalə və tezis dərc edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. İş Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından, ibarətdir. Giriş – 7 səhifə, 11617 işarə, I fəsil – 36 səhifə, 63402 işarə, II fəsil – 43 səhifə, 75944 işarə, III fəsil – 41 səhifə, 71582 işarə, nəticə hissəsi – 4 səhifə, 6778 işarədir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 146 səhifə, 229323 işarədən ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

«**Giriş**»də mövzunun aktuallığından, obyekt və predmetindən, məqsəd və vəzifələrindən, elmi yeniliyindən, metod və işlənmə dərəcəsindən, nəzəri və praktik əhəmiyyətindən, eləcə də müdafiyyə çıxarılan müddəalardan və dissertasiyanın aprobasiyasından bəhs olunur.

Dissertasiyanın birinci fəslı «İngilis və rus dillərində «vicdan» konseptinin verballaşmasının qarşılıqlı tədqiqinin nəzəri əsasları» adlanır və o, iki paraqraftan ibarətdir.

Fəsil koqnitiv dilçiliyin mənbələrinin, koqnitiv semantikanın, dilin koqnitiv tədqiqinin əsas parametlərinin təhlili ilə başlayır. Hesab edilir ki, koqnitivizm Amerika psixolinqvisti Con Uotsonun radikal bihevizminə reaksiya kimi formalaşmışdır⁵. Məlum olduğu kimi, C.Uotson idrakı bihevizmin metodologiyasına daxil etmirdi. Koqnitiv linqvistikanın təməlinde idrak faktlarına, ətraf mühitdən biliklərin mənimsənilmə mexanizminə, bu biliklərin kodlaşdırılmasına və onların nitqdə tətbiqinə müraciət dayanır. Leksik vahidlərin koqnitiv təhlili zamanı çox vacib məsələlərdən biri sözün daxili formasının (V. fon Humbolt), onun aktual mənasının təyin olunmasıdır, çünki dünya haqqında müxtəlif təsəvvürlər ancaq daxili forma səviyyəsində özünü göstərir. Daxili formanı nəzərə almadan etnik dünyagörüşü və dünyaduyumu haqqındakı bütün mülahizələr boş söhbətlər kimi qalır. Lakin o da qeyd olunur ki, koqnitiv xarakterli fərqlər dillərin nəinki daxili formasını nəzərdə saxlayır, onlar həm də daha dərin xarakter daşıyıb işarənin anlam məzmununa da toxuna bilir, çünki leksik mənanın anlam məzmunu universal xarakter daşıyır, dildən dilə dəyişmir.

Orta əsrlərdə anlayışlar və konseptlər onların terminologiyası ilə təsadüfi *universalilər* adlanmırdı. Dilçilikdə leksik mənanın siqnifikatını təşkil edən anlayış universallığı o vaxt bilinir ki, dillərin leksik-semantik sistemləri üst-üstə düşsün. Buna görə xalqlar onların mədəniyyəti, mənşəyi və dilləri arasındakı bütün fərqlərə baxmayaraq, insanlar ümumi dil tapa bilirlər. Leksik-semantik sistemlərin fərqləri sözün bədii təsvirində və konnotasiyasında əks oluna bilər. Uyğun bir qayda kimi leksik mənanın denotatı da fərqlənir, çünki o (denotat), mədəni kontekstin təsiri altında formalaşır. Bununla əlaqədar, Y.L.Vaysqerberin «neohumboldtluq» adını almış konsepsiyası üzərində dayanmaq lazımdır. Bu konsepsiya V. fon Humboldt nəzəriyyəsindən fərqli olaraq irəli atılmış bir addım idi, eyni zamanda struktur dilçiliyin, xüsusilə də struktur

⁵ Смит, Н. Современные системы психологии. История, постулаты, практика / Н.Смит. – Санкт-Петербург: прайм-ЕВРОЗНАК, – 2003. – 384 с.

semantikanın inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı. Məlum olduğu kimi, neohumboldtçular hesab edirdilər ki, söz-işarənin ayrıca rolu heç bir məna kəsb etmir, o yalnız real sahənin və yaxud məna sahəsinin bir fraqmenti kimi dərk olunur. Bu elə konseptlərin və konseptosferlərin məğzinin anlamına birbaşa keçiddir⁶.

Bu fəslin ikinci paraqrafında «konsept» anlayışının məzmununun konkretləşdirilməsinə, həmçinin leksik vahidlərin koqnitiv semantikasının müəyyən olunmasına, koqnitiv təhlil metodunun axtarışına cəhd edilir. Bu məqsədlə T.V.Matveyeva, S.A.Askoldov, V.A.Maslova, Y.S.Stepanov, Z.D.Popova, İ.A.Sternin, V.D.Stariçonok, D.N.Şmelyov, D.S.Lixaçov, Y.S.Kubryakova və s. kimi məşhur dilçilərin «konsept» məfhumunun tərifləri təhlil olunur, onlardan daha prioritet təşkil edənlər T.V.Matveyevanın və S.A.Askoldovun tərifləri hesab edilir. Onların fikrincə: a) konsept mental fenomendir, o, konkret mədəniyyət, konkret xalqın ictimai şüurudur; b) dildə konseptlər verballaşır, yəni söz səviyyəsinə köçürülür və dildə ifadə tapırlar; c) sözlər və yaxud dilin hər hansı digər vahidləri konseptlərə bərabər deyillər, konsept dil işarəsinin semantikasından daha genişdir; ç) sözlər və yaxud digər dil vahidləri, həmçinin mətnlər konseptləri və ancaq bu və ya digər dəqiqlik dərəcəsində təmsil edə bilirlər⁷. Konseptosfer konseptdən fərqli olaraq, bütünlüklə xalqın mədəniyyəti ilə təyin olunur. Məsələn «qonaq» konsepti hər bir xalqın mentalitetini səciyyələndirir, lakin «qonaq» konseptosferi müxtəlif xalqların şüurunda ciddi şəkildə fərqlənir. Məşhur rus atalar sözünə nəzər yetirək: *Незванный гость хуже татарина* (Çağırılmamış qonaq tataradan da pisdir). Bu atalar sözündə rusların qonaqpərvər olmaması öz əksini tapır.

Konseptlər öz ətraflarında məna məkanı yaradaraq mental xarakter daşıyır. Heç bir tədqiqat işi bu və ya digər konseptin verballaşmasının təhlilini başlayıb qurtarmaq iqtidarında deyil. Ona

⁶ Вайсгербер, Й.Л. Родной язык и формирование духа / Й.Л.Вайсгербер. – Москва: ЛИБРОКОМ, – 2009. – 232 с.

⁷ Матвеева, Т.В. Полный словарь лингвистических терминов / Т.В.Матвеева. – Ростов-на-Дону: Феникс, – 2010. – 562; Аскольдов, С.А. Концепт и слово // Русская речь. Сборник под редакцией Л.В.Щербы. – Ленинград: АCADEMIA, – 1928. – с. 28-44.

görə də, dilçilikdə konseptləri hər hansı bir mətnin materialı əsasında öyrənmək vacibdir. Konseptlərin öyrənilməsi və onların verballaşması üsulları dil materialları kimi, nitq materialları, diskurslar üzərində də aparılmalıdır. Araşdırmaya leksik vahidlər, frazeologizmlər, atalar sözləri, məsəllər cəlb olunmuşdur. Aydındır ki, belə araşdırmalar konseptin verballaşmasının bütöv mənzərəsini verə bilməz, onlar dil çərçivəsində məhz verballaşma situasiyası haqqında təsəvvür yarada bilərlər. Digər tərəfdən, diskurs geniş anlayış olduğu üçün konkret tədqiqat daxilində onu məhdudlaşdırmaq vacibdir.

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır⁸.

Dissertasiyanın ikinci fəslı «**İngilis dilində «vicdan» konsepti**» adlanır.

Bu fəslin birinci paraqrafında «İngilis dilində *conscience* leksemi ilə yaranan semantik sahə» araşdırılır. Bu sözün daxili forması haqqında qeyd olunur ki, bu söz «*bilik*», «*xəbər*» bildirən *science* isminə yardım, *əlbir olma* mənasında *con-* sözünün əlavəsi kimi yaranmışdır. Fikrimizcə, bu anlayışın strukturunda göstərilir ki, bir anlamın reallığı əsl anlam kimi qəbul oluna bilməz, digər anlamların da rolu vacibdir. İngilis dilində bu sözün semantik sahəsinə bir neçə söz daxil olur: *conscience-stricken*, *conscientious*, *conscious*, *consciousness* və s. Bu leksemlər «*vicdan*»la birbaşa bağlı

⁸ Магерамова, Р.А. Теория концепта в современном англо-американском языкознании // Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2015. № 3 (95), – s. 99-101; Представленность концепта «совесть» в английском языке // – Kiev, Науковий вестник.– 2018. Выпуск 36, – s. 178-183; Истоки когнитивной лингвистики // – Москва, Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. Серия: Гуманитарные науки, – 2022. №7, – s. 166-169; Национально-культурная специфика концептосферы // Naxçıvan, Elmi Əsərlər (Humanitar və ictimai elmlər). AMEA-nın Naxçıvan bölməsi – 2023. №2, Cild 19. – s. 173-178; Cognitive semantics and the search for a method // Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və Azərbaycanı ali təhsil” mövzusunda Respublika elmi konfransı, – Naxçıvan, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, – 2023, 12 may. – s. 137-138; Лексико-семантическая и фразеологическая система английского и русского языков // Gəncə, Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər jurnalı (Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası). – 2024. №1, – s. 168-172.

mənalar ifadə edir, lakin bu paradıqmada iki semantika nümayiş olunur: koqnitiv mənalı «*vicdan*» və «*düşüncə*». Əgər *vicdan* yoxdursa, *düşüncə* də yoxdur. Refleksiv *düşüncəsi* olan insan gördüyü hər işdə məsuliyyət daşıyır, onun düzgün və yaxud səhv olduğunu dərk edir. Deməli, *düşüncə*, ağıl *vicdanın* faktiki olaraq əsasını təşkil edir. Bu semantik inkişaf mənzərəsi ingilis dilində dəqiqliklə izlənilir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində *conscience* həm paradıqmatik, həm də sintaqmatik baxımdan çox geniş yayılmışdır. Bu onu bildirir ki, leksik mənanın siqnikatını təşkil edən bu anlayış ingilis yaddaşında geniş anlayışlar dairəsi ilə korrelyativlik təşkil edir.

Daha sonra *bad conscience*, *evil conscience* kimi sabit söz birləşmələrində *conscience* ləkseminin distribusiyası müəyyənləşdirilir. Onlar özlərində sanki *conscience* ləkseminin semantik həcmi əks etdirirlər. Bu sözün əhatəsi bu baza ləkseminin funksiya realizasiyasını məhdudlaşdırır və dəqiqləşdirir.

Bu paraqrafta *conscience* ləkseminin paradıqması da müəyyən olunur. Bura *pride*, *honesty*, *justice*, *moral*, *customs* və s. sözləri daxildir. *Conscience* ləkseminin semantik sahəsini genişləndirmək də olar, bu da «*vicdan*» və «*qürur*», «*vicdan*» və «*şərəf*», «*vicdan*» və «*ləyaqət*», «*vicdan*» və «*düzlük*», «*doğruluq*» və s. kimi anlayışların bir-biri ilə məntiqi əlaqəsi ilə şərtlənir. Beləliklə, semantik sahə bütövlükdə ekstralinqvistik mənə daşıyır. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu anlayışların hər biri baza sözündən fərqlənir, həm də fərqlilik nəinki məntiqi, həm də emosional-ekspressiv xarakter daşıyır. Əgər *vicdan* birmənalı olaraq müsbət keyfiyyət kimi dəyərləndirilsə, mənlilik (самолюбие) bu cür müsbət keyfiyyətə malik deyil. Daha dəqiq desək, mənliliyin diapozonu müsbət keyfiyyətin mənfı keyfiyyətə transformasiyasını özündə ehtiva edir. Mənlilik çox asanlıqla təkəbbürə, lovğalığa və s. keçə bilir. Bu zaman, əgər «*vicdan*» birmənalı olaraq müsbət və yüksək anlamdırsa, “*düşüncə*” fərqli mənə daşıyır və onlar arasında heç bir bağlılıq yoxdur.

İngilis dilində *consciousness* sözü də təfəkkür fəaliyyəti, anlama, qavrama bildirir. Rus dilindən fərq ilk növbədə onda üzə

çıxır ki, «*совесть*» və «*сознание*» sözləri bir-biri ilə eyni köklə bağlıdırlar.

Conscience leksemnin semantik strukturunda *cəmiyyət* seması xüsusilə ayrılır. Başqa sözlə, vicdan öz hərəkətlərinə məsuliyyət kimi ictimai şüurla assosiasiya edilir. *Consciousness* leksemi həm düşüncə, həm də şüur kimi başa düşülür. Sonuncu *consciousness* sözünü *conscience* ilə yaxınlaşdırır. Sema səviyyəsində özünənəzarət və refleksiya elementi hər iki sözün strukturunda iştirak edir. Göründüyü kimi, onları paronimlər kimi təqdim etmək daha düzgün olardı, lakin inteqral əlamətin olması onların sinonimlər hesab edilməsinə əsas verir.

Bu paraqrafda *conscience* sözünün paradigmatik və sintaqmatik potensialına, onun semantik sahəsinə də əlavə olunur; bu semantik sahənin bəzi sözlərinin (*honesty, honest, dignity, dignify, dignity, self-respect*) mənalari təhlil və müqayisə olunur, bu zaman D.N.Uşakovun lüğəti, müasir ingilis dilinin Oksford lüğəti, ABBYY Lingvo x5 istifadə olunur. Müəyyən olunur ki, bu sahədə ingilis dilinin rus dilindən fərqi bəzi sözlərin semantik strukturunun daha çox dəyişkənliyi ilə bağlıdır. Semantik sahənin strukturu konkretlikdən az-çox amorf luğa doğru inkişaf edir. *Conscience* leksemnin genişlənməsi semantikanın hər üç: paradigmatik, sintaqmatik, epidiqmatik istiqaməti üzrə reallaşır.

İkinci fəslin ikinci paraqrafında söhbət «**İngilis dilində «vicdan» konseptinin verballaşması**»ndan gedir. Təhlilə ingilis dili lüğətlərinin materialları cəlb olunur.

«*Vicdan*» konseptinin, həmçinin digər konseptlərin də verballaşmasının ən asan yolu onu atalar sözləri, məsəllər üzərində izləməkdir. Bu, hər hansı bir bitmiş fikir ifadə edən atalar sözləri modallığının xarakteri ilə əlaqədardır və təqdim olunan atalar sözlərində konsepti təmsil edən koqnitiv əlamətlər aşkar olunur. Beləliklə, atalar sözlərinin təhlili koqnitiv əlamətlərin sistemləşdirilməsinə şərait yaradır. Koqnitiv əlamətlərin cəmi etnik mentalitetin hər hansı bir hadisə, indiki halda «vicdan»la tanışlığın yeganə obyektiv sübutu kimi də dəyərləndirilə bilər.

İngilis dilində geniş yayılmış *A clear conscience laughs at false accusations* atalar sözü tez-tez işlənir. Atalar sözünün

strukturunda iki konsept qarşılaşır. Onlar antonim deyillər, lakin atalar sözünün konkret teması onları qarşı-qarşıya qoyur. Beləliklə, vicdan mühakiməyə qarşı qoyulur. *False* sifəti *accusation* sözünü konkretləşdirir. Aydın olur ki, burada söhbət sadəcə mühakimədən yox, böhtandan gedir. «*Vicdan*» konsepti *clear* sözünün təyini ilə dəqiqləşdirilir. Başqa sözlə desək, söhbət «*fəaliyyətdəki*» vicdandan, əsl əxlaq gücündən gedir. Burada «*vicdan*» konseptini təmsil edən koqnitiv əlamət «*rahatlıq*» anlayışdır. Atalar sözünün eksplisit strukturunda bu anlayış *laughs* sözü ilə reallaşır, təmiz vicdan yalan mühakimələrə, böhtana gülür. Vicdan davranışın əxlaq ədəbliliyinin dərki kimi şəxsiyyətin rahatlığı ilə səciyyəlidir.

A quiet conscience sleeps in thunder atalar sözü konseptual baxımdan yuxarıdakı atalar sözünü xatırladır. Burada da «*vicdan*» konseptinin koqnitiv əlaməti «*rahatlıq*»dır. Əgər birinci atalar sözündə *clear* təyini, yəni «*təmiz*» işlənirsə, burada bu, *quiet* dir, yəni «*rahat*». Atalar sözü hərfi olaraq «*rahat vicdan göy gurultusunda da yatır*» kimi tərcümə edilir. Bu halda da rus dilinə tərcümədə daha çox «*təmiz*» təyini işlənir, *quiet conscience* «*təmiz vicdan*» kimi tərcümə olunur. Bizim fikrimizcə, hərfi tərcümə daha doğrudur, çünki bu zaman «*rahatlıq*» koqnitiv əlaməti bir az başqa anlama yönəldir. Rahatlıq refleksiya ilə, öz əxlaqi gücünün dərki ilə bağlıdır. Belə rahatlıq məhz göy gurultusu zamanı xarakterikdir. Təmizlik özlüyündə hələ dərketməni təsdiq etməyən keyfiyyətdir. *A quiet conscience sleeps in thunder* və *A clear conscience laughs at false accusations* tam oxşar atalar sözləri deyillər, çünki müxtəlif həyat situasiyaları ilə assosiasiya olunur və «*vicdan*» konseptinin müxtəlif koqnitiv əlamətlərini aktuallaşdırırlar. Bu ingilis atalar sözünün rus ekvivalenti *У кого совесть чиста, у того подушка под головой не вертумся* (*Kimin vicdanı təmizdirsə, onun başının altında yastıq fırlanmaz*) ifadəsi ola bilər.

Clear conscience never fears midnight knocking atalar sözünün strukturunda vicdanın qorxu ilə assosiasiyası təqdim olunmuşdur. Qorxunun rəmzi kimi burada *gecə vaxtı qapı döyülməsi* çıxış edir. Özlüyündə *qapı döyülməsi*, xüsusilə *gecə vaxtı «rahatlığı pozan»* bir şeydir, o ən vicdanlı insanı belə qorxutmağa qadirdir. Beləliklə, əgər atalar sözü təsdiqləyir ki, təmiz vicdan belə tiqqiltıdan qorxmur, onda

o, psixi vəziyyətin hiperbolizasiyası üzərində qurulur. Demək olar ki, bütün bu atalar sözləri xalq təcrübəsində vicdanlı insanla bağlı təsəvvürlərin vahid əxlaq qaydasının variantlarıdır. Bütün bu atalar sözlərinin səciyyəvi xüsusiyyəti vicdanla qorxunun korrelyasiyasıdır. Bir halda bu ittiham, ittihamçı, böhtandır, digərində gecə vaxtı qapı tiqqılısıdır. Hiberbolik xarakter ekspressiyanı gücləndirir, bu öz ifadəsini gecə vaxtı tiqqılıtda tapır. İlk baxışdan belə görünə bilər ki, bütün bu simvollar təmiz formal xarakter daşıyır. Lakin, əslində, dərin implisit səviyyədə burada məşhur psixoloji situasiya reallaşır. Belə ki, gecə tiqqılısı, rahat yatan insanı birdən oyadır və bu zaman qorxmamaq mümkün deyil. Lakin təmiz vicdan bundan da qorxmur. Müqayisə et: İncildə yer alan rus ifadəsi: «*Прудет же день Господень, как тать в ночи*». Burada həqiqət məqamı gecə oğrusuna bənzədilir və bu zaman «*gözlənilməzlik*» və «*qəfillik*» haqqında təsəvvür aktuallaşır. «*Qəfillik*» effekti təbii olaraq səksənmə ilə birləşir.

Beləliklə, ingilis dilində «vicdan» konseptinin verballaşması bu sahədə xalq təcrübəsinin ifadəçisi olan obrazların çoxcəhətli və müxtəlifüzlü olmasını sübuta yetirir. Təhlillər göstərir ki, ingilis dilində rus dilindən fərqli olaraq daha çox obrazlardan istifadə olunur. Belə təəssürat yaranır ki, ingilis mentaliteti ikinci nominasiyaya daha çox müraciət edir, çünki eksplisit vasitələrlə və diskursiv yolla vicdan haqda xüsusi təsəvvürü ifadə etmək çətin olur. Bu mənada ingilis dilində «*vicdan*» konseptinin verballaşması rus dilinə nisbətən daha çox ekspressiya ilə müşayiət olunur.

Universal əxlaqi kateqoriya kimi «vicdan» birmənalı müsbət fenomen kimi dərk olunur, lakin konseptin verballaşması iki yolla reallaşır. İngilis dili şəxsiyyətə təsirin iki üsulundan, iki tərəfindən istifadə edir: qorxu və şəxsi maraq. İngilis şüurunda *vicdan* nə isə qorxu yaradan bir məfhum kimi çıxış edir. Digər tərəfdən, vicdan çox cəlbedici bir xüsusiyyətdir, çünki mənəvi rahatlıq yaradır. İngilis dilində mənəvi komfortun göstəricisi rahat yuxudur. Diskomfortun göstəricisi isə gecə qapının döyülməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki obraz fəvqəladə ekspressiv anlayışdır və hər birinin arxasında bir fon informasiyası dayanır. Onun mənzərəsi psixoloji cəhətdən hər bir ingilise yaxşı tanışdır. Məsələn, gecə vaxtı qapının döyülməsi ilə

yuxudan oyanan insanın qorxusunu və yaxud güclü narahatlığını təsəvvür etmək heç də çətin deyil. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis paremiologiyası, ümumiyyətlə, «vicdan» konseptinin verballaşması ilə bağlı güclü obrazlara əl atır. Fikrimizcə, bu xüsusiyyət ingilis mentalitetinə deyil, daha çox ingilis dilinə aiddir. Güclü obrazlar qanunauyğun şəkildə kommunikativ effekt yaratmağa şərait yaradır. Ekspressiya nə qədər yüksəkdirsə, kommunikativ effekt də bir o qədər güclüdür.

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş əşğıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.⁹

Üçüncü fəsil rus dilində «vicdan» konseptinə həsr olunur və «**Vicdan**» **konsepti rus dilində**» adlanır. Bu fəsil də iki paraqrafdan ibarətdir. Birinci paraqrafda söhbət «Rus dilində «vicdan» sözü ilə təşkil olunan semantik sahə»dən gedir. Burada böyük və kiçik akamedik lüğətlərin, (БАС, МАС), V.İ.Dalın, D.N.Uşakovun tərtib etdikləri lüğətlər, «Rus dili sözlərinin birləşmə lüğəti»nin, «Rus semantik lüğəti»nin materialları əsasında «vicdan» nüvə sözlü semantik sahənin həcmi və sərhədi təyin olunur.

«Məsuliyyət» anlayışı yuxarıda qeyd olunan lüğətlərin izahatlarında ən vacib və ümumi bir əlamət kimi çıxış edir. Məsuliyyət hissi insana xas olan xüsusiyyət olub heç bir tərifdən asılı olmayaraq, *vicdan* sözünün semantik strukturunda əsas, baza kimi çıxış edir, həm də belə semantikanın inkişaf motivlərini bu sözün etimologiyasında axtarmaq lazımdır. Belə ki, «*məsuliyyət*» cavab verəcəyin hər şeyə görə qorxu bildirir. Ola bilər ki, bu, bir az məsuliyyət kimi yüksək əxlaq hissi haqqında təsəvvürlərə uyğun gəlmir, lakin onun əsasında məhz bu hiss aktualdır. Yaxşılıq və pislik kimi əsas etik prinsiplər insana əzəldən xas olan xüsusiyyətlərdir.

⁹ Магерамова, Р.А. Фразеологические средства вербализации концепта «совесть» в английском языке // – Bakı, Filologiya məsələləri, – 2019. №17, – s. 87-91; Семантическое поле, организуемое словом «совесть» в русском языке // – Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2022. № 1(118), – s. 129-132; Определение форм вербализации концепта // I Международный симпозиум «Гуманитарный дискурс мультикультурного мира: наука, образование, коммуникация», VI Международная научно-практическая конференция «Актуальные проблемы высшего профессионального образования», – Украина, – 2018. – с. 176-179.

Pislik edən zaman insan bilir ki, bu, pisdir. Vicdan, görünür, cəza və yaxud bumeranq qanununun hərəkətindən qabaq qorxu hissini yarandığı zaman əmələ gəlir. Dindar insana görə, bu, Allah, ictimai inkişaf etmiş şəxsə görə, ictimai qınaq, ən adi primitiv fərdə görə isə qisas qarşısındakı qorxudur. Fikrimizcə, rus dilində *совесть* sözünün semantik strukturunda aparıcı semalardan biri «*страх*» («*qorxu*») semasıdır. *Совесть* (vicdan) sözünün məna strukturunda bu sema periferiyada reallaşır, çünki vicdan şəxsiyyətin zorla boynuna qoyulmuş yox, könüllü qərarları ilə assosiasiya olunur. Hər hansı bir digər halda qorxu üstünlük xarakteri daşıyır və vicdan haqqında danışmağa dəymir. Bu anlayışlar arasındakı sərhəd o qədər incədir ki, onlar eksplisit formada təqdim olunmur.

Совесть leksemi rus dilində də *сознание* (şüur) leksemi ilə qanunauyğun şəkildə əlaqəyə girir. Bu iki leksem müxtəlif məna bildirdiklərinə görə bir-birindən fərqlənir, lakin etimoloji cəhətdən onlar tamamilə üst-üstə düşürlər. Faktiki olaraq, onlar eyni identik daxili formaya malik olduqları üçün motivasiyaları eyni olmuşdur.

M.Fasmer göstərir ki, şüur *conscientia* latın sözündən kalkadır. Faktiki olaraq, eyni şey «*совесть*» leksemi haqqında da bildirilir¹⁰. Düzdür, burada qeyd olunur ki, o, yunan prototipindən kalkadır. Belə çıxır ki, *совесть* yunan dilindən, *сознание* latın dilindən kalkadırlar. Bununla belə, onların obraz əsasları eynidir.

İkinci paraqrafda «Rus dilində «*совесть*» konseptinin koqnitiv əlamətləri» təyin olunur. Onlar etnik və yaxud milli mentalitetin bu konseptlə tanışlığını həyata keçirir.

Rus mentaliteti üzrə unikal mənbə kimi V.İ.Dalın lüğəti hesab edilir. Burada «*совесть*» sözü ilə işlənən çoxlu sayda ifadələr təqdim olunmuşdur. V.Dal üçün bu sözün tək-cə nümunələrdə göstərilmiş variantları deyil, sabitləşmiş və buna görə də müxtəlif xalqların əxlaq qaydalarının strukturunda yaranmış hadisələrə münasibəti əsasdır. Bundan başqa, bu ifadələrin hər biri rus xalqının şüurunu əks etdirən koqnisuya ifadə edir.

V.İ.Dalın lüğətində *совесть* sözünün açıqlamasından sonra *Робка совесть, поколь не заглушитъ ее; От человека утаишь,*

¹⁰ Фасмер, М. Этимологический словарь русского языка / М.Фасмер. – Москва: Прогресс, – 1973. Том 4. – с. 705-707.

от совести (от Бога) не утаишь və s. kimi ifadələrlə rastlaşırıq¹¹. Birinci ifadə çox dərin mənaya malikdir. Burada bir neçə koqnitiv əlamət reallaşır. Birinci əlamət ondan ibarətdir ki, «*adətən, vicdan insanı narahat etmir*». Məhz bu koqnisiya eksplisit səviyyədə *робость/робка* sözündə təqdim olunmuşdur. Öz növbəsində «*робость*» sememası «*боязливость*» (qorxu), «*стеснительность*» (utancaqlıq), «*трусливость*» (qorxaqlıq), «*застенчивость*» (çəkingənlik) və s. kimi əlamətləri reallaşdırır. Bu əlamətlərin yaratdığı mənani aşağıdakı kimi təyin etmək olar: «*обычно совесть в человеке молчит, спит, человек внутренне спокоен, его психическое состояние определяется как комфорт, удовлетворенность*» («*adətən, insanın vicdanı susur, yatır, insan daxilən rahatdır, onun ruhi vəziyyəti komfort, qənaətbəxşlik kimi təyin olunur*»). Atalar sözünün strukturunda «*глушить (boğmaq), заглушать (batırmaq)*» sememi də ayrılır. Burada vicdanın bir əxlaq məsuliyyəti kimi təzyiqə məruz qalması, susmağa məcbur edilməsi ehtimalı təsəvvürü vardır. Atalar sözü, bir qayda olaraq, şübhəyə yeri qalmayan mütləq həqiqətdən xəbər verir. Buna görə də həqiqilik və adilik təsəvvürü yaranır. Məsələn, *Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz* deyərkən, kiminsə bunu bacarmağı nəzərdə tutulmur. Söhbət hansısa çox güclü, iradəli və ağıllı bir insanın bəzən eyni zamanda iki iş görməyindən, iki məqsədə nail olmağından getmir. Atalar sözü diqqəti adi həyat qaydasına, adi davranış modelinə yönəldir və bu mənada o, bayağıdır. Doğrudan da, *яблоко от яблони не падает далеко*, потому что оно падает с дерева на землю (alma almadan uzağa düşmür, çünki o, ağacdan yerə düşür). Atalar sözünün mənası o qədər bayağıdır ki, görünən və məlum bir şeyin nə üçün təsdiq olunmasının lazımsız olması barədə təsəvvür yaranır. Bu başqa məsələdir ki, atalar sözü aforizm məzmununa malikdir və o, simvola çevrilir. Bu da onu mənası atalar sözündə rəmzi modellə təqdim olunmuş ən müxtəlif həyat situasiyalarına tətbiq etməyə şərait yaradır. Beləliklə, *Робка совесть, поколь не заглушить ее* atalar sözündə vicdanın hiddətlənmə təsəvvürü yerləşir, bu hər bir insanda özünü

¹¹ Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И.Даль. – Санкт-Петербург-Москва: Издание творчества М.О.Вольф, – 1912. Том 4. – с. 351.

göstərən daxili səsdır. Buradan belə çıxır ki, vicdansız insan yoxdur. Digər tərəfdən, insan onu boğmağa çalışa bilər. Boğmağa çalışmaq cəhdi onun mövcudluğuna nişanədir. Vicdanı boğmağa çalışanda, o, qorxaq və utancaqlıqdan çıxır. Beləliklə, bu atalar sözünün semantik strukturunda «*hər kəs*», «*adətən*», «*hamı*», «*danışmaq*», «*sıxmaq*», «*hiddətlənmək*», «*dəf etmək*» koqnitiv əlamətləri reallaşır. *Правда глаза колет* (Həqiqət gözü deşir) atalar sözünü də müqayisə edək. Burada da adi şeylər, yəni «*həqiqət heç kimin xoşuna gəlmir*» təsəvvürü ifadə olunur. Deməli, «*yaxşıdır – pisdir*», «*xoşa gəlir – xoşa gəlmir*» kimi binar koqnisiyalar baxımından həqiqət odur ki, xoşa gəlmir, vicdanın səsi məzəmmətdir, tənədir, yəni bəyənilməyən bir şeydir. Bununla bərabər, atalar sözü vicdan səsinin adiliyini təsdiq edir. Onun məntiqi belədir ki, nadürüst insanların vicdanı daha çox etiraz edir. Əgər bu, doğrudan da, belədirsə, bu atalar sözü nadir və gözlənilməz psixoloji modeli açıqlayır.

От человека утаишь, от совести (от Бога) не утаишь atalar sözü də öz dərin mənasında optimist səslənir. Burada təsdiq olunur ki, hətta ən prinsipsiz insanda belə vicdan var, ona görə də ətrafındakıları o aldada bilər, amma vicdanını yox. «*Vicdan*» konseptinin izahı bu zaman müxtəlif ola bilər, bu həm də *Бог* (Allah) fakültativ komponentinin iştirakı ilə təsdiqlənir. Atalar sözünün variativ istifadəsi imkanı özü ondan xəbər verir ki, rus xalqının şüurunda vicdan (совесть) Allaha bərabər tutulur. Allahı aldatmaq olmaz, çünki xristianların ən vacib koqnisiyası bu əminlikdən ibarətdir ki, Allah hər şeyi görür. Müqayisə et: *Всевидящее око* (Hər şeyi görən göz). Amma Allah hər şeyi görən göz kimi insandan xaricdə yerləşən instansiya məqamıdır. Vicdan isə, əksinə, insanın mənəvi-əxlaqi əsasını təşkil edən instansiya kimi onun daxilindədir. Buradan rus pravoslav məkanında əsrlər boyu təşəkkül tapmış digər təsəvvür ortaya çıxır: Allah insanın daxilindədir və onu başqa yerdə axtarmaq düzgün deyil. Məlum olduğu kimi, pravoslav məzhəbindən ayrılmış təriqətlərdə bu cür fikirlər daha çox inkişaf etmişdir. Məsələn, duxoborlar təriqəti hesab edir ki, Xristos heç də ölməyib, onun ruhu başqa insanlara köçüb. Duxoborlar həmişə və dəqiq bilirlər, Xristosun ruhu kimdə yaşayır. Ruhun daşıyıcısı – insan öləndən sonra ruh başqasına keçid alır.

Beləliklə, bu atalar sözünün strukturunda «Allah» və «vicdan» anlayışları «insan» anlayışı ilə implisit olaraq assosiasiya olunur. *Om человека утаишь* (İnsandan gizlədə bilərsən) deyəndə, başqa insanlar, ətrafdakılar nəzərdə tutulur, insanın özü yox. İnsan özü burada vicdanla və Allahla assosiasiya edilir. Müqayisə et: həm də *Özündən qaça bilməzsən*. Burada rus şüurunda vicdanın refleksiv mexanizmə bərabər olduğunun əminliyini yaradan dərin idrak modeli reallaşdırılır, əgər vicdan yoxdursa, refleksiya da yoxdur, refleksiv təfəkkür yoxdursa, insan və insan şəxsiyyəti də yoxdur.

У кого совесть чиста, у того подушка под головой не вертнется (Kimin vicdanı təmizdirsə, onun başının altında yastıq fırlanmaz) ifadəsi semantik baxımdan təhlil olunmuş ifadələrdən daha sadə görünür¹². Burada «*совесть*» (vicdan) konseptini təmsil edən koqnitiv əlamət təbii xarakter daşıyır. Belə ki, qida və yuxu insan sağlamlığının təbii və qanunauyğun göstəriciləridir. Əlbəttə, burada ilk növbədə fiziki sağlamlıq nəzərdə tutulur, amma əgər fiziki sağlamlığın psixoloji sağlamlıqla bilavasitə əlaqəsini nəzərə alsaq, atalar sözünün koqnitiv əsasını başa düşmək olar. Vicdanın, daxili refleksiyanın pozitiv və yaxud neqativ nəticəsinin vəziyyəti bilavasitə sağlamlığın vəziyyəti ilə əlaqələnilir. Bu ifadə üçün aktual koqnisya elə bundan ibarətdir. Təsadüfi deyil ki, narahat yuxunun ifadəsi olan *вертеться* (fırlanmaq) sözü də simvolik olaraq narahatlıq bildirir.

Богатый совести не купит, а свою погубляет (Varlı vicdanını pulla ala bilməz, özününkünü isə məhv edir) atalar sözündə də dərin məna vardır. Atalar sözünün semantik strukturunda çox dərin implisit səviyyədə həyat haqqında biliklər sistemi yerləşir. Əlbəttə, söhbət konkret kiminsə haqqında getmir, atalar sözü rus şüurunu səciyyələndirən koqnitiv standartları nəzərə çarpdırır. Zənginliyin və vicdanın qarşı-qarşıya qoyulması göz qabağındadır. Öz-özlüyündə bu qarşılaşdırma mental standartları əks etdirir. Xalq şüurunda elə bir fikir dərin köklər salmışdır ki, halal yolla var-dövlət toplamaq mümkün deyil. Əlbəttə, bu standart da həmişə düz olmur.

¹² Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И.Даль. – Санкт-Петербург-Москва: Издание творчества М.О.Вольф, – 1912. Том 4. – с. 351.

İnsanın halal əməyi, iradəsi və ixtirası ilə özünə böyük var-dövlət yaratması haqqında çoxlu sayda nümunələr göstərmək olar. Lakin bu atalar sözü məhz bu standartı əks etdirir. Müvafiq fikir eksplisit səviyyədə *богатый свою совесть губит* (varlı öz vicdanını məhv edir) atalar sözündə də ifadə olunur. Buna paralel olaraq atalar sözündə *на деньги совесть купить невозможно* (pulla vicdan almaq mümkün deyil) standartı da öz əksini tapır. Bu təcrübə ilk baxışdan informativlik baxımından artıq görünə bilər. Fikrimizcə, atalar sözündə belə fikir qoyulmuşdur ki, vicdan alverini sonradan hər hansı bir işlə yumaq olmur. Məhz bu bilik burada «купить» (satın almaq) koqnitiv əlaməti təmsil edir. Yəni varlı adam vəsaitləri ilə öz günahını yuya bilər, lakin pulla, hədiyyə ilə, səxavətlə bunu etmək mümkün deyil.

В ком стыд, в том и совесть (у страха) – «Kimdə utanmaq hissi varsa, onun da vicdanı (qorxusu) var» atalar sözü də çoxaspektlidir¹³. Özünə diqqəti cəlb edən nəinki «стыд» (utanc) və «совесть» (vicdan) konseptlərinin əlaqələnməsidir, həm də «совесть» və «страх» konseptlərinin variativliyidir. Əgər bu, təsadüfi deyilsə (atalar sözünün strukturu məhz koqnitiv təcrübədən xəbər verir), deməli, rus şüuru vicdanı qorxu ilə əlaqələndirir. Digər tərəfdən, atalar sözü hansı qorxudan və kimin qarşısındakı qorxudan söhbət getdiyini dəqiqləşdirmir. Vicdan böyük məsuliyyət mexanizmini reallaşdırılan Allah qarşısında qorxu ilə, hər şeyi görəndə göz, öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət qarşısındakı dini hisslə əlaqələndirilə bilər. Eyni zamanda, qorxu bilavasitə qisas ehtimalının olduğunu da danmır. Hər bir halda qorxu və vicdan refleksləşdirici şüurun müxtəlif mexanizmini aktivləşdirir.

«Utanc» konsepti məntiqlə «vicdan» konsepti ilə birləşir, çünki artıq vicdanın sayılmamazlığı onun mövcudluğundan xəbər verir. Bu mexanizm birbaşa utanc hissi ilə bağlıdır. Fikrimizcə, atalar sözünün əsasında yerləşən əsas koqnitiv əlamət utanc və onun vicdanla orqanik bağlılığı haqqında təsəvvürdür. Rus (insan) üçün vicdan bilavasitə utancla assosiasiya olunur. Burada nadir əxlaq mexanizmi hərəkətə

¹³ Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка / В.И.Даль. – Санкт-Петербург-Москва: Издание творчества М.О.Вольф, – 1912. Том 4. – с. 351.

gətirilmişdir. Öz-özlüyündə vicdan öz davranışına məsuliyyət hissi kimi utancla əlaqəyə girmir. Lakin vicdan haqqında söhbət düşəndə insan şüurunun assosiativ mexanizmi həmişə onun üstünün açılmamasını, sayılmamasını aktual edir. Vicdan haqqında düşünüb danışanda vicdansızlıq həmişə aktual olur. Əslində, assosiasiya mexanizmi təkcə mənəvi-əxlaqi konseptlər üçün xarakterik deyildir. O, bütövlükdə dil düşüncəsini, onun semiotik məzmununu səciyyələndirir. Əgər dil səviyyəsində antonimik konseptlərin seçimi baş verirsə, düşüncə səviyyəsində onlar paralel iştirak edirlər.

У кого совесть нечиста, тому и тень кочерги виселица (Kimin vicdanı təmiz deyilsə, odçəkənin kölgəsi də ona dar ağacıdır) atalar sözü də natəmiz vicdanın qorxusu haqqındadır. Atalar sözü faktiki olaraq təsdiq edir ki, vicdanı olmayan adam yoxdur. Əgər natəmiz vicdanın qorxusu mütləqdirsə, deməli, ona hərkəs məruz qalır. Belə olan halda vicdansız adam haqqında deyil, onu dinləməyən, onu boğan bir kəs haqqında danışmaq lazımdır. Elə buna görə də odçəkənin kölgəsi dar ağacı kimi görünür. Fikrimizcə, bu atalar sözü humanizm bildirir. O, əzəldən hər bir vicdansız insanda vicdanın varlığını bildirir. O, faktiki olaraq qorxu, hədə vasitəsilə əxlaqsız insanı vicdana çağırır. Bununla əlaqədar dilin daha bir xüsusiyyətini qeyd etmək lazımdır. Sözlərin bütün paradiqması vicdanın olmamasını ehtiva edən morfoloji göstəricilər səviyyəsində hiperbola üzərində qurulur. Bunun parlaq göstəricisi *vicdansız* sözünün özüdür.

Beləliklə, rus dilində «*vicdan*» konseptinin verballaşması rus düşüncəsində vicdan haqqında təsəvvürlərin geniş müxtəlifliliyinə dəlalət edir. Vicdandan sapmanın hər birinin rus şüurunda haqq kimi qəbul etməyə əsas verən insan təbiətinin anlamı xüsusi olaraq vurğulanır. Bununla birlikdə, kateqorik imperativ kimi vicdan insanda hər hansı bir Allahın iştirakı ilə təsdiq olunur. Həm də rus mentaliteti vicdandan kənar insan varlığının formal olduğunu təsdiqləyir. Beləliklə, rus düşüncəsinə görə əgər insanda vicdan, yəni Allah yoxdursa, onu insan hesab etmək olmaz.

Eyni zamanda, «*vicdan*» konseptinin reallaşmasında xristian ənənəsi də dəqiq izlənilir, ancaq, bizim fikrimizcə, təmiz xalq, hətta folklor ənənəsi xeyli üstünlük təşkil edir. Aparılmış təhlillər göstərir

ki, «vicdan» konsepti rus xalqının mentalitetində aparıcı yerlərdən birini tutur. Rus dilinin leksik-semantik sistemində *vicdan* lekseminin təhlili bu leksemin vahid leksik-semantik və anlam sahəsi təşkil edən *məsuliyyət, şərəf, ləyaqət, hörmət, özünüsevərlik, şəfqət* və bir çox başqa sözlərlə bilavasitə əlaqəyə girməsini ifadə edir. Beləliklə, bu anlayışlar xalqın kollektiv düşüncəsində də assosiasiya olunur.

Bu fəsildən əldə olunan əsas müddəalar müəllifin dərc edilmiş əsağıdakı məqalə və konfrans materiallarında işıqlandırılmışdır.¹⁴

Aparılmış tədqiqat işi aşağıdakı **nəticələri** söyləməyə imkan verir.

Öz tərkib hissələrinin orqanik birliyinə baxmayaraq, tədqiqat üç nisbi hissəyə bölündüyünə görə nəticələr də bu üç hissəni əhatə edir.

«*Vicdan*» konsepti həm ingilis, həm də rus dilləri düşüncəsində insanın özünə və dünyaya münasibətinin məğzini təyin edən fundamental konseptlərdən biridir. İnsan psixikasının fundamental anlayışı olaraq, «*vicdan*» şəxsiyyətin fərd və ictimai varlıq kimi keyfiyyətini müəyyən edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, ingilis və rus dillərinin *conscience* və *совесть* leksemləri ilə təşkil olunan leksik-semantik sistemləri fərdi-şəxsi və sosial xarakterli hadisələrin geniş spektrini əhatə edir. Bu vəziyyət müvafiq semantik sahələr məkanında bu leksemlərin təhlilinə şərait yaradır. Aparılmış təhlil «*vicdan*»la hər necə olur olsun assosiasiya olunan leksik vahidlərin sistem əlaqələrinin bütün növlərini nəzərə almağın vacibliyini göstərir. Həm leksik vahidlərin semantik sahələr üzrə

¹⁴ Магеррамова, Р.А. Русские пословицы о совести // – Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2016. № 2(98), – s. 98-100; Семантическое поле «совесть» в русском языке // – Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2018. №1(105), – s. 178-180; Семантическое поле, организуемое словом совесть в русском языке // – Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat, – 2022. № 1(118), – s. 129-132; Концепт «совесть» в русском языке // – Naхçıvan, Naхçıvan Universiteti, Elmi əsərlər, – 2022. №4(28), cild 16. – s. 81-87; Концепт «совесть» в русском языке в анализе разных ресурсов и авторов // Наука-Практике. Материалы III Международной научно-практической конференции (Барановичи, 19 мая 2022 года), – Белорусия, – 2022, №001 (082), – s. 201-204.

təhlili, həm də konseptin verballaşmasına təsir edən koqnitiv əlamətlərin aşkar olunması baza sözlərinin və onlarla eyni qrupu təşkil edən sözlərin müəyyən olunmasını tələb edir. İngilis dilində bu cür baza leksemi *conscience*, rus dilində isə *совесть* leksemidir. İngilis dilində «*vicdan*» semantik sahəsi *conscience* sözünün, rus dilində isə *совесть* sözünün paradiqmatik, sintaqmatik, epidiqmatik əlaqələrini əks etdirir. Tədqiqat göstərdi ki, hər iki dildə baza sözlərinin əlaqələri ekstralinqvistik amillərə əsaslanır və predmet-məntiqi əsası təşkil edir.

Hər iki dildə semantik sahələr baza sözünün həm semantik, həm də qrammatik mənada təkamülü üzərində qurulur. Koqnitiv dilçilik kontekstində semantik sahənin bu cür inkişafı dünya dil mənərəsinin təkamülünə cavab verir. Beləliklə, bu milli mentalitetin və onun tematik üfünün genişlənməsinin inkişafına dəlalət edir.

İngilis dilində *conscience*, rus dilində *совесть* leksemləri ilə təşkil olunan semantik sahələrin qarşılıqlı təhlili ingilis dilində mənənin böyük diffuziyasını göstərir. Bu amil nisbi xarakter daşıyır, lakin, bununla bərabər, ingilis dilinin strukturunda rus dilində ona müəyyən leksik-semantik paradiqma ilə uyğun olan geniş mənə diapozonu təqdim olunmuşdur.

Hər iki dildə «*vicdan*» konseptini təmsil edən leksemlərin əsasında qurulmuş semantik sahələrin strukturu zəncirvari xarakter daşıyır, çünki ayrı-ayrı semantik çoxaldıcıların assosiativ əlaqələrinə əsaslanır.

Həm ingilis, həm də rus dilində «*vicdan*» konsepti qlobal miqyasda verballaşır. Bu konseptin verballaşması ilk növbədə dillərin leksik-semantik sistemində baş verir.

Hər iki dildə «*vicdan*» konseptinin əsas koqnitiv əlaməti «*məsuliyyət*»dir. İngilis və rus dillərində semantik sahələri təşkil edən sözlərin semantik strukturlarında bu semantik çoxaldıcı mütləq mövqedə təqdim oluna bilməz. «*Məsuliyyət*» anlayışı semantik strukturda yerindən asılı olaraq bütövlükdə mənə nöqtəyi-nəzərindən müxtəlif dərəcədə aktuallığa malik ola bilər. Məsələn, söhbət ictimaiyyət, ətrafdakılar, nəsil-nəcəbət, özünün qarşısında məsuliyyətdən gedə bilər. Beləliklə, «*insanlar qarşısında böyük məsuliyyət hissi*» və «*şəxsi ləyaqət hissi*» və yaxud «*fəxr*»,

«*heysiyyət*» və «*lovğalıq*» və s. anlayışlar arasında orqanik əlaqə həyata keçirilir.

Həm ingilis, həm də rus dilində «*vicdan*» konseptini verballaşdıran leksik vahidlər semantik sahə sərhədində konnotativ məzmununda bölüşdürür. Konnotasiyalar, sözsüz, ekstralingvistik mənə daşıyır. Məntiqi-predmet motivasiyası bu semantik sahənin bütün üzvlərinin iki hissəyə qlobal bölümünü öncədən təmin edir: müsbət konnotasiya və mənfi konnotasiya daşıyıcılarına. Konseptin özü müsbət konnotasiya daşdığına görə həm ingilis, həm də rus mentalitetində müvafiq əxlaqi başlanğıcın mövcudluğunu müsbət qiymətləndirir. Əksinə, vicdanın olmaması birmənalı olaraq mənfi hadisə kimi dəyərləndirilir. Konseptin xarakteri, onun emosional tərkibi bu sahədə ikinci nominasiyanı qanunauyğun hesab edir. Vicdan haqda təsəvvürlər hər iki dildə bir sıra frazeoloji birləşmələrin yaranmasına stimül verir. Bundan başqa, hər iki dildə vicdan fenomeninin dərki ilə bağlı xalq təcrübəsini bilavasitə müəyyən edən obrazlı ifadələrin xüsusi sahəsi formalaşır. Vicdan haqqında ingilis və rus atalar sözləri tarix boyu yığılmış intellektual təcrübəni nümayiş etdirir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Теория концепта в современном англо-американском языкознании // – Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi jurnal, – 2015. №3(95), – s. 99-101.
2. Русские пословицы о совести // – Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi jurnal, – 2016. № 2(98), – s. 98-100.
3. Представленность концепта «совесть» в английском языке // – Киев, Науковий вестник.– 2018. Выпуск 36, – s. 178-183.
4. Семантическое поле «совесть» в русском языке // – Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi jurnal, – 2018. № 1(105), – s. 178-180
5. Определение форм вербализации концепта «совесть» в английском языке // Материалы I Международного симпозиума «Гуманитарный дискурс мультикультурного

- мира: наука, образование, коммуникация», Тезисы докладов VI Международной научно-практической конференции «Актуальные проблемы высшего профессионального образования», – Украина, – 2018. – с. 204-206.
6. Фразеологические средства вербализации концепта «совесть» в английском языке // – АМЕА Əlyazmalar İnstitutu, «Filologiya məsələləri» jurnalı, – 2019. №17, – s. 87-91.
 7. Семантическое поле, образуемое лексемой *conscience* в английском языке // – Баки, “Terminologiya məsələləri” elmi jurnal, – 2022. №1, – s. 114-117.
 8. Концепт «совесть» в русском языке в анализе разных ресурсов и авторов // Наука-Практике. Материалы III Международной научно-практической конференции (Барановичи, 19 мая 2022 года), – Белорусия, – 2022, №001 (082), – s. 201-204.
 9. Семантическое поле, организуемое словом «совесть» в русском языке // – Баки, Баки Dövlət Universiteti, “Dil və ədəbiyyat” Beynəlxalq elmi jurnal, – 2022. № 1(118), – s. 129-132.
 10. Истоки когнитивной лингвистики // – Москва, Современная наука, – 2022. №7, – с. 166-169.
 11. Концепт «совесть» в русском языке // – Naхçıvan, Elmi əsərlər, – 2022. №4, cild 16, – s. 81-87.
 12. Cognitive semantics and the search for a method // Heydər Əliyevin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Heydər Əliyev və Azərbaycanda ali təhsil” mövzusunda Respublika elmi konfransı, – Naхçıvan, Naхçıvan Müəllimlər İnstitutu, – 2023, 12 may, – s. 137-138.
 13. Национально-культурная специфика концептосферы // Naхçıvan, Elmi Əsərlər (Humanitar və ictimai elmlər). АМЕА-nın Naхçıvan bölməsi – 2023. №2, Cild 19, – s. 173-178.
 14. Лексико-семантическая и фразеологическая система английского и русского языков // Gəncə, Gəncə Dövlət Universiteti, Elmi Xəbərlər jurnalı (Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası). – 2024. №1, – s. 168-172.

Dissertasiyanın müdafiəsi 21 fevral 2025-ci il tarixində saat 13:00 Bakı Slavyn Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı, AZ 1014, S.Rüstəm 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferatın elektron versiyası Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 11 yanvar 2025-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 29.10.2024

Kağızın formatı: A5

Həcm: 36148 işarə

Tiraj: 30